

1. 1857ના સંગ્રામનાં રાજકીય કારણો સ્પષ્ટ કરો.

- 1857ના સંગ્રામનાં રાજકીય કારણો નીચે મુજબ હતાં. 1857 સુધીમાં ભારતની બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ યુદ્ધ નિતિ, ચાણક્ય નિતિ તથા 'ભાગલા પાડો'ની નીતિનો આસરો, લઈને ભારતમાં પોતાના રાજ્યોનો સારો એવો વિસ્તાર કર્યો. વેલેસ્લીની સહાયકારી યોજનાઓ ભારતનાં ઘણાં ખરાં રાજ્યોને કંપનીને આધીન બનાવી દીધાં. હૈદરાબાદ અને અવધનાં રાજ્યો ઉપર બ્રિટિશ અંકુશ સ્થાપ્યો.
- તાંજોર, સુરત અને કણાટિકના રાજ્યોનો વહીવટ હાથમાં લઈ લીધો. મરાઠી સત્તાના કેન્દ્રો પૂના, ઈન્દોર, વાલિયર, નાગપુરને હયામચાવી મૂક્યાં. હેસ્ટિંગ્સે વેલેસ્લીનું વિસ્તારવાનું કાર્ય આગળ ધપાવ્યું. ડેલહાઉસીએ યુદ્ધો કરીને, ગેરવહીવટીના બહાના હેઠળ, દેવા પેટે નાબૂદ કરી દત્તકપુત્ર લેવાનો અધિકાર નામંજૂર કરીને ઉગ્ર રીતે આક્રમક શૈલીએ હિંદીમાં અસંખ્ય દેશી રાજ્યોનો ખાલસા કરી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં જોડી દીધો.
- જેમાં સંતારા, જેતપુર અને સંભલપુર, બધાટ, ઉદેપુર, જાંસી, નાગપુર, અવધ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. પેશ્વા બાજીરાવ બીજાના દત્તકપુત્ર નાનાસાહેબનું પેન્શન અને જાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈને તેમના રાજ્યની વિમુખ કરવામાં આવ્યા. આ ઉપરાંત ડેલહાઉસીએ 'ઈનામ કમિશન' નીમી ઘણા જમીનદારોની જમીનો જપ્ત કરી હતી. આમ ડેલહાઉસીની ખાલસાનીતિએ રાજાઓ, જમીનદારો તથા લોકોના અસંતોષને પરાકાષ્ઠાએ પહોંચાડ્યો.

2. 1857ના સંગ્રામનાં લશ્કરી કારણોની છણાવટ કરો.

- લોકમાનસમાં અંગ્રેજી પ્રત્યે રોષ અને અસંતોષ ભરેલો હતો. તેને પ્રગટ કરવાનું કાર્ય લકરે કર્યું. હિંદીઓએ કઠોર લશ્કરી સેવાઓ બજાવવી પડતી; છતાં હિંદી સંનિકોના પગાર, ભથ્થાં, સગવડ વગેરે અંગ્રેજ સૈનિકોના પગાર, ભથ્થાં વગેરેના પ્રમાણમાં ઘણાં ઓછા હતાં. વિશેષ સેવા બજાવવા બદલ કે યુદ્ધ દરમિયાન ભારતીય સૈનિકોને જે દૈનિક ભથ્થું અપાતું તેના કરતાં અંગ્રેજ સૈનિકને અપાતું દૈનિક ભથ્થું ત્રણથી ચાર ગણું વધારે હતું જે પાછળથી દેશમાં સેવા બજાવવાની હોય તો બંધ કરી દેવામાં આવ્યું.
- વળી, 25 થી 30 વર્ષની વફાદારીપૂર્વકની સેવા બદલ ભારતીય સૈનિક વધારે માં વધારે સુબેદારની કક્ષાએ પહોંચી શકતો જેનો માસિકપગાર રૂપિયા 60 થી 70 હતો. જ્યારે અંગ્રેજ સૈનિક વધારેમાં વધારે ઉચ્ચ હોદ્દા સુધી બઢતી મેળવી શકતો. વિશેષમાં અંગ્રેજ અધિકારીઓનું હિંદી સૈનિકો પ્રત્યેનું વર્તન ઘણું તુમાખીભર્યું અને તોછડું હતું.
- અવધને અંગ્રેજ રાજ્યમાં ભેળવી દીધું. બંગાળના સૈનિકોમાં મોટાભાગના અવધના સૈનિકો હતાં. આથી તેઓમાં અસંતોષની લાગણી ફેલાઈ હતી. લકરની પૂરેપૂરી બેરેકમાં સમુહભોજન પ્રયા તેમજ છૂતાછૂત અને વટાળના નિયમોનો ભંગ કરતી હતી. ભારતીય સૈનિકોએ તિલક કરવા, દાઢી રાખવા અને ખાસ પ્રકારની પાઘડી બાંધવા પર પ્રતિબંધ ફરમાવ્યો હતો, ગવર્નર જનરલ કેનિને બંગાળના લશ્કર માટે સામાન્ય સેના ભણી અધિનિયમ દાખલ કર્યા જે અનુસાર નવા ભરતી થનારે પોતે હિંદમાં કે હિન્દ બહાર ગમે ત્યાં લડવા જવા ખુશી છે તે પ્રકારની બાયધરી આપવી પડતી હતી. એ વખતે લોકમાન્યતા મુજબ સમુદ્ર, પાર કરવાથી તેમનો ધર્મ નષ્ટ થયેલો ગણાતો નથી.
- કેટલાક યુદ્ધો મો અંગ્રેજ સેનાની હાર થઈ હતી, ઉદાહરણરૂપે પ્રથમ એફધાન વિગ્રહમાં અંગ્રેજોની ભૂંડી હાર થઈ. પંજબ સંઘર્ષમાં પણ અંગ્રેજો એ ભારે નુકશાન વેઠવું પડ્યું. આથી હિંદી સૈનિકોમાં અતૂટ આત્મવિશ્વાસ પેદા થયો.

કે અંગ્રેજો અજેય નથી. આમ ઊભા થયેલા લશ્કરે અસંતોષ અને માન્યતાએ હિંદી સૈનિકોને સંગ્રામ કરવા માટે તૈયાર કર્યા હતાં.

3. 1857ના સંગ્રામની શરૂઆત અને વિકાસ સમજાવો.

- 1857નો સંગ્રામ વિચારેલ અને આયોજિત યોજના હતી. તેનું નેતૃત્વ અલગ અલગ પ્રદેશોમાં અલગ અલગ નેતાઓએ કર્યું હતું. તેમાં ધાર્મિક નેતાઓ, પૂર્વ રાજાઓ, ખેડૂતો, કારીગરો, સૈનિકો અને સામાન્ય લોકોએ ભાગ લીધો હતો. પ્રચારના માધ્યમ માટે ચોપાનિયા, લાલ કમળ અને ફૂલનો ઉપયોગ થતો હતો. પ્રચાર માટે તીર્થસ્થળે, મેળાઓ અને ઉત્સવોનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો. સંગ્રામની એક તારીખ સમગ્ર હિંદ માટે નિયત કરવામાં આવી, પરંતુ તે નિર્ધારિત સમય પહેલા શરૂ થયો.
- પહેલો બનાવ બંગાળની બરાકપુર છાવણીમાં થયો, ત્યાં સિપાઈઓની 10મી પલટને ચરબીવાળી કારતૂસો વાપરવાનો ઈકાર કર્યો, તેથી 19મી પલટનને અંગ્રેજ અફસરોએ વિખેરાઈ જવાનો હુકમ આપ્યો કે તુરત જ 34મી પલટનનો સિપાઈ મંગલપાંડે ભરી બંદુકે આગળ ધસી આવ્યો. તેથી મંગળ પાંડેની ધરપકડ કરવા. સાર્જન્ટ મેજર હ્યુસને હુકમ કર્યો. એટલે મંગલ પાંડેએ ગોળી છોડી હ્યુસન ત્યાં જ ઢળી પડ્યો.

4. 1857ના સંગ્રામની નિષ્ફળતાનાં કારણો ચર્ચો.

- ઈ.સ. 1857નો સંગ્રામ અંગ્રેજોને હાંકી કાઢવામાં નિષ્ફળ ગયો. આ નિષ્ફળતા માટે અનેક કારણો જવાબદાર ગણી શકાય.
 - (A) કેન્દ્રીય નેતાગીરીનો અભાવ : સંગ્રામની નિષ્ફળતાનું મહત્ત્વનું કારણ કેન્દ્રવર્તી સંગઠન તથા સર્વોપરી સેનાનીપદનો અભાવ હતું. સંગ્રામ કારીઓની શિસ્ત ઘણી જ નિર્બળ હતી. સિપાઈનો પોતાની મુનસફી પ્રમાણે વર્તતા. દિલ્લી, કાનપુર, અલ્હાબાદ , ઝાંસી વગેરે સ્થળોએ નેતાઓના આદેશની અવગણના કરીને વિજયી સિપાઈપો ઘણી અઘટિત રીતે વર્ચા. આની પ્રજા માનસ પર વિપરીત અસર પડી અને અવ્યવસ્થા ઊભી થઈ જેણે પણ સંગ્રામની નિષ્ફળતામાં ભાગ ભજવ્યો, કેટલાક રાજાઓ અને જાગીરદારોએ દિલપૂર્વક તાત્યાટોપે તથા લમીબાઈની સૂચનાઓનો અમલ કર્યો નહિ. લક્ષ્મીબાઈ કુશળ હોવા છતાં મહિલા હોવાના કારુ છે તેમનાં સૂચનોનો અમલ થયો નહિ. તાત્યાને સેનાની તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો નહિ.
 - (B) સંગ્રામ અમુક પ્રદેશ પૂરતો જ મર્યાદિત હતો : સંગ્રામ વ્યાપક હોવા છતાં હિંદના અમુક પ્રદેશ પૂરતો તે મર્યાદિત હતો, પંજાબ, રાજસ્થાન, કાશ્મીર, સિંધ, પૂર્વ બંગાળ, નેપાળ, આસામ અને દક્ષિણ ભારતનાં પ્રદેશો લગભગ સંગ્રામથી અલિપ્ત જ રહ્યાં .
 - (C) રાજા રજવાડાંનો અંગ્રેજોનો સાથ : મોટાભાગના રાજાઓ સંગ્રામથી અલિપ્ત રહ્યાં હતાં. હૈદરાબાદના નિઝામ, કાશ્મીરના રાજા ગુલાબસિંહ, પતિયાળા, નાભા અને ઝિંદના શીખ શાસક, ઈંદોરના હોલકર, ગ્વાલિયરના સિંધિયા, વડોદરાના ગાયકવાડ, ભોપાલના નવાબ, ટીકાગઢ અને ટેહરીના રાજાઓએ સંગ્રામને દાબી દેવા અંગ્રેજોને સાથ આપ્યો .
 - (D) વિદ્રોહકારીઓની નબળાઈઓ : અંગ્રેજોની તુલનામાં વિદ્રોહકારીઓમાં વ્યવસ્થિત યોજનાનો અભાવ હતી , ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ અને તાત્યા ટોપેને બાદ કરતાં વિદ્રોહકારીઓ પાસે સફળ નેતાગીરી ન હતી, જ્યારે સામે પક્ષે લોરેન્સભાઈઓ , હેવલોક, નીલ, નિકોલ્સન, એડર્ડ, હ્યુરોઝ, કેમ્પબેલ વગેરે જેવા અનુભવી અને

શક્તિશાળી સેનાપતિઓ હતા. જેમણે પણ સંગ્રામને નિષ્ફળ બનાવવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો. ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ અંગ્રેજો ના અશ્વદળ , તોપદળ તથા પાયદળ વિપ્લવકારીઓનાં આવાં દળો કરતાં ગણા ચઢિયાતાં હતાં. તેમની દરિયાઈ તાકાત પણ પ્રશંસાપાત્ર હતી. જ્યારે સામે પક્ષે વિપ્લવકારો પાસે તેનો તદ્દન અભાવ હતો. બ્રિટિશ નૌકાદળ ઈંગ્લેન્ડ, ઈરાન વગેરે સ્થળોએથી નવું સૈન્ય તથા શરાસામગ્રી ઢાળવવામાં ઉપયોગી થઈ પડ્યું હતું . અંગ્રેજો પાસે રેલવે તથા તારવ્યવહાર હતાં જે તેમને સેન્યો તથા પુરવઠાની હેરફેરમાં અને સંદેશાની આપલે માં અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડ્યાં હતાં. ટૂંકમાં, આપમેળે ઊભી થયેલી અવ્યવસ્થા સામે વ્યવસ્થાનો વિજય હતો.

(E) શિક્ષિતોની અતિપ્રતા : મોટાભાગના શિક્ષિતો તેમજ બુદ્ધિજીવીઓ સંગ્રામમાં જો ડાયા ન હતાં. તેમાથી સંગ્રામ પુરાણી પદ્ધતિથી મુક્ત થઈ ઊંચું સ્તર પ્રાપ્ત કરી શક્યો નહિ. તેમને અંગ્રેજો નવા યુગના પ્રતીક લાગ્યા, તેથી તેઓ તટસ્થ રહ્યા.

(F) સમાન ધ્યેય તથા રાષ્ટ્રીયતાનો અભાવ : સંગ્રામકારીઓમાં સમાન ધ્યેય અને રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો અભાવ હતો જેને પણ સંગ્રામની નિષ્ફળતાનું કારણ ગણી શકાય. સંગ્રામકારો મુઘલ રાજ્યની પુનઃસ્થાપના કરવા માગતા હતા જેની સામે શીખો તેમજ શિક્ષિત વર્ગના અણગમો હતો. તેઓ મધ્યયુગી આપબુદ્ધશાહીની પુનઃસ્થાપના કરવા માગતા ન હતાં.

(G) સંગ્રામની વહેલી શરૂઆત : નિશ્ચિત તારીખ કરતાં સંગ્રામની શરૂઆત વહેલી થઈ એથી પણ સંગ્રામના ધ્યેયને ભારે નુકશાન પહોંચાડ્યું. સંગ્રામ માટે 31મી મે 1857 તારીખ નક્કી થઈ હતી, પરંતુ મંગળ પાંડેને હાથે તેનો આસ્મિક પ્રારંભ 29મી માર્ચ, 1857ને રવિવારના રોજ થયો. આમ, લગભગ બે મહિના પહેલો સંગ્રામકારીઓની યોજના ખુલ્લી પડી ગઈ, તેથી અંગ્રેજો સાવચેત બની ગયા. માલ્સન નોંધે છે કે નિશ્ચિત તારીખે એકજ સમયે ભારતભરમાં સંગ્રામ થયો હતો તે કદાચ હિંદમાંથી અંગ્રેજ રાજ્ય અસ્ત થયું હોત.

5. 1857ના સંગ્રામના સ્વરૂપ વિશેના ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાયો જણાવો.

- 1857ના સંગ્રામના સ્વરૂપ વિશે સમકાલીન તથા અનુકાલીન લેખકોમાં ભિન્ન ભિન્ન મત પ્રવર્તે છે. ચાર્લ્સ રેકસે પોતાના પુસ્તક, 'નોટ્સ ઓન ધી રિવોલ્ટ ઈન ધી નોર્થ'. 'વેસ્ટર્ન પ્રાવિન્સ ઓફ ઈન્ડિયા' જે પુસ્તક 1858માં પ્રકાશિત થયેલ, તેમાં તેણે સંગ્રામને એક સૈનિક વિદ્રોહ કહ્યો છે અને આ વિદ્રોહ કેટલાક વિસ્તારમાં જનવિદ્રોહનું ધારણ તેમ જણાવ્યું. આ વિચારધારાનું સમર્થન કિશોરીચંદ્ર મિત્ર , શંભુ ચંદ્ર મુખોપાધ્યાય, હરીશચંદ્ર મુખજી અને સર સૈયદ અહમદખાંએ એ કરેલ. સર જહોન લોરેન્સ, માર્શલિન, સર જહોન સીલી વગેરે આને માત્ર 'સિપાઈઓનો બળવો' હતો, જેમાં પછીથી લોકોએ સાથ આપ્યો. સર્વપ્રથમ વિનાયક દામોદર સાવરકરે આ વિદ્રોહ ને ભારતનો સર્વપ્રથમ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ ગણાવ્યો.
- પટ્ટાભિ સીતારામૈયાએ પણ 1857ના મહાન આંદોલનનો ભારતનો પ્રથમ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ કહ્યો. અશોક મહેતાએ પોતાના પુસ્તક ધી ગ્રેટ રિબેલિયન'માં એ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે એ એક રાષ્ટ્રીય વિપ્લવ હતો. મોટાભાગના રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસકારો વિચારકો તથા રાજનીતિજ્ઞોએ 1857ના વિપ્લવને 'રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ' કહ્યો.
- ડો. એસ. એન. સૈને પોતાના પુસ્તક '1857' માં નોંધ્યું છે કે, “જે વિપ્લવનો ધાર્મિક યુદ્ધ તરીકે પ્રારંભ થયો, તેનો સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ તરીકે અંત આવ્યો.” ભારતના પ્રથમ રાષ્ટ્રપ્રમુખ ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદે યોગ્ય જ કહ્યું છે કે “વિપ્લવનો વ્યાપ અને તેનું સંગઠનું જોતાં તેને માત્ર સિપાઈઓનો બળવો કહી શકાય નહિ, પરંતુ તે વિદેશી

સત્તા સામેના લોકોનો બંડ તરીકે વિવરણ કરેલું છે. 'પંડિત જવાહરલાલ નેહરુએ પણ વિપ્લવનું વિદેશી સત્તા સામેના લોકોનો બંડ તરીકે વિવરણ કરેલું છે. ડો. રાધાકૃષ્ણના મત મુજબ 1857ના વિપ્લવ અને તેના નેતાઓમાં અમુક ઊણપો હોવા છતાંયે, તેના આગેવાનોએ બતાવેલી વીરતાં અને બલિદાનની ભાવિ રાષ્ટ્રીય આંદોલન માટે પ્રેરણા રૂપ હતાં.

- ભારતની પ્રજાને જ્યારે વિદેશીઓ દ્વારા પોતાના પર સત્તા સ્થાપી ચૂક્યાનો અહેસાસ થયો ત્યારે તેમણે અંગ્રેજો સામે શસ્ત્રો ઊપાડ્યાં. એટલે હિંદીઓનો આ પ્રયાસ છળકપટથી છીનવી લેવાયેલી સત્તા પાછી મેળવવાનો પ્રયાસ કહેવાય, બળવો કે વિપ્લવ કહી શકાય નહીં.